

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No.Maharashtra/13482/satara/2010)

E-mail ID : sisms2010@gmail.com

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

* Chief Editor *

Dr. Vishvanath Pawar

* Co-Editorial Board *

Dr. Ajitkumar Jadhav

Dr. Jaypal Sawant

Dr. Sumit Yadav

Prof. Mahadev Chinde

2017

३२.	धावडशीचे ब्रह्मोद्वस्वामी	प्रा.डॉ.कोरडे दत्तात्रय ज्ञानदेव	८८
३३.	किळे अजिंक्यतारा : एक भौगोलिक व ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा.डॉ.अशोक श्रीरंग खाडे	९९

आधुनिक विभाग

३४.	रमाबाई आंबेडकरांनी गृहिणींना दिलेली 'स्वत्वाची जाणीव' -अब्राह्मणी स्त्रीवादाच्या चर्चाविश्वाच्या कंगोऱ्यातून एक चिंतन''	डॉ.गीतांजली भी.बोराडे	९३
३५.	राजर्षि शाहू आणि भारतीय प्रश्न	प्रा.डॉ.मंजुश्री जयसिंगराव पवार	९७
३६.	१८५७ सातारा परिसरातील हत्यारे, शस्त्रास्त्रे सरकार जमा करण्यासंबंधीची अप्रकाशित कागदपत्रे	डॉ.चंद्रकांत जगन्नाथ अभंग	९९
३७.	ना.गोपाळ कृष्ण गोखले : व्यक्ति व संस्थापन भारत सेवक समाज	प्रा.श्रुती राजेंद्र भातखंडे	१०५
३८.	कोल्हापूरच्या चित्रपटसृष्टीस 'प्रभात फिल्म कंपनी'चे योगदान	प्रा.डॉ.कविता अशोक गगराणी	११०
३९.	धरण आणि भुकंप यांचा परस्पर संबंध आहे काय? विशेष अभ्यास कोयना जलविद्युत प्रकल्प	प्रा.डॉ.विश्वनाथ पांडुरंग पवार सौ.सुषमा देवानंद पवार	११०
४०.	क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि १९६२ चे भारत चीन युद्ध	प्रा.डॉ.सुमित संभाजी यादव	११७
४१.	गुरव स्त्रियांचे गावगाड्यातील स्थान	डॉ.संघमित्रा विठ्ठलराव सरवदे पाचपिंडे	११९
४२.	कोहिनूर हिऱ्याचा इतिहास	डॉ.मधुकर विठोबा जाधव	१२१
४३.	प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील रयतचे आधारवड	श्री.चंद्रकांत बाबूराव कुंभार	१२५
४४.	महात्मा फुले यांचा शेतकरी विषयक दृष्टिकोन	श्री.राजू जगन्नाथ लोखंडे	१२७
४५.	पुण्यातील शिवस्मारक आणि तत्कालीन वैचारिक संघर्ष	डॉ.सोपान शेंडे	१२९
४६.	घिसाडी जमात-स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून	प्रा.रमेश सोनू झरेकर	१३३
४७.	भारतीय चित्रपटसृष्टीतील महाराष्ट्र फिल्म कंपनीचे योगदान.	प्रा.हमीद उमरअली काझी	१३६

४१. गुरव स्त्रियांचे गावगाड्यातील स्थान

डॉ. संघमित्रा विठ्ठलराव सरवदे पाचपिंडे

मा. अण्णासाहेब डांगे महाविद्यालय, हातकणंगले जि. कोल्हापूर

कुणबी व आलूतेदार आणि बलूतेदार यांच्या सहचर्यातून ग्रामव्यवस्था निर्माण झाली आहे. यांच्या सहचर्यातून खेडी स्वयंपूर्ण झाली आहेत. शेतीच्या कामासाठी लागणाऱ्या वस्तू अवजारे बनविणे व इतर नैमित्तिक कामे हे बलूतेदार करत असत. त्यांच्या बदल्यात त्यांना शेतकऱ्यांकडून धान्य मोबदला म्हणून मिळत असे. धान्यासोबतच गावाच्या कारभारात सांस्कृतिक व्यवहार काही हक्क व लाजीमा दिला जात असे. हे वतनी हक्क बलूतेदारांना वंशपरंपरेने मिळत. आज गावगाडा मोडकळीस आला आहे पण त्याचे अवशेष खेड्यांतून आजही पहावयास मिळतात. गावगाड्यात वतन परंपरा बलूत्याची पध्दती व जातीसंस्था यांची घट्ट गुंफण असलेली दिसते. आज गावगाड्यातील वतनपरंपरा व बलूत्याच्या पध्दती मोडकळीला आल्या असल्या तरी जातीसंस्थांच्या गुंफनीत मात्र काही बदल झालेले नाहीत. गुरव हा गावातील महत्त्वाचा बलूतेदार आहे. याचे गावाच्या सांस्कृतिक जीवनात मोठे महत्त्व आहे. सण उत्सव लग्न समारंभ यात रूढीपरंपरांचे पालन केले जायचे. सामान्य लोकजीवनामध्ये या गोष्टींना महत्त्व आहे. प्रत्येक जातीची व्यक्ती आणि कुटुंब धर्माने घालून दिलेल्या परंपरेचे पालन करत आणि तेच त्यांच्या जीवनाचे उद्दिष्ट होते. स्त्रियांचा इतिहास लिहावयाचा म्हटले तर त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनातून रूढीपरंपरेपासून आपणांस सुरुवात करावी लागेल. त्यातही गुरवाचे गावगाड्यातील सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व लक्षात घेतले तर गुरव स्त्रीचे गावगाड्यातील नेमके स्थान कोणते? गावाच्या सार्वजनिक जीवनात तिची भूमिका कोणती होती त्यासाठी तिला काही विशेष हक्क लाजीमा होता काय? याचा अभ्यास करावा लागणार आहे.

उद्देश्य : गावगाड्यातील बलूतेदार गुरव या जातीतील स्त्रियांचे गावगाड्यातील स्थान व त्यांचा सामाजिक दर्जा यांचा अभ्यास करणे.

वतन पध्दतीची अत्रे यांनी केलेली व्याख्या : वतन पध्दतीला आपल्या समाजामध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. वतन ही संस्था गावगाड्यात जातीशी व तिच्या वंशपरंपरेशी जोडली गेली आहे. वतन म्हणजे जात, धंदा, वंशपरंपरागत काम चाकरी नेमणूक उत्पन्न अधिकार, मानपान हक्क वडिलोपार्जित मिळकत स्थावर अगर स्थावरच्या योग्यतेची जंगम मालमत्ता जन्मभूमी या सर्वांना वतन शब्द लावतात. कोणताही वंशपरंपरागत हक्क म्हणजे वतन होय. जात आणि जातीचा धंदाही वंशपरंपरागत असतो. त्यामुळे जाती संबंधित हक्क आणि कर्तव्ये यांचा समावेशही अत्रे यांच्या दृष्टीने वतन पध्दतीतच होतो. आर्थिकदृष्ट्या पाहिले तर जातीसंस्थेचे प्रतिबिंब बलूते पध्दतीत पडलेले आहे.

बलूतेदारांची वर्गवारी : बलूतेदारांच्या कामाच्या स्वरूपावरून व बलूतेदारांच्या कामाच्या महत्त्वावरून त्यांच्या आळी, वर्ग बनले आहेत. कुणबी किंवा शेतकरी हा गाय असून बलूतेदार त्याची वासरे आहेत असे मानले जाते. त्यातील पहिली ओळ (कास) जास्त उपयोगी चांभार, सुतार, मांग व महार दुसरी ओळ म्हणजेच मधल्या कासेचे न्हावी, कुंभार, परीट आणि लोहार तिसरी ओळ धाकट्या कासेचे जोशी, गुरव, कोळी आणि सोनार हे समजले जाते.

गुरव वतनाचे स्वरूप : गुरव हे तिसऱ्या आळीचे म्हणजे धाकट्या कासेचे बलूतेदार आहेत. खेड्यापाड्यातील गुरव बेल, फुले, द्रोण, पत्रावळी तयार करून विकतात. काही ठिकाणी वाजंत्र्याचाही व्यवसाय करतात. मोबदला म्हणून कुणबी त्यांच्या उत्पन्नाच्या शेकडा १% पर्यंत बलूते देत असे. गुरव देवपूजा, देवळाची झाडलोट व दिवाबत्ती करतो तसेच कथा किर्तनाला बोलवणे करतो. याशिवाय ते मृदंग वाजवतात. त्याबद्दल त्याला आरतीची ओवाळणी मिळते. तसेच रोकड पैसे व काही हक्क देऊन गुरव वाजंत्रीपणा करतात. थोडक्यात गुरवास हंगामात ठरलेल्या प्रमाणात धान्य देणे, पेंढीकाडी देणे, खळे देणे, विधी सोहळ्यात त्यांचे मानपान देणे असे त्यांच्या बलूत्याचे स्वरूप होते.

गावगाड्यातील गुरव स्त्रियांची कामे : गुरव स्त्रीला रयताच्या (कुणब्याच्या) माजघरापर्यंत प्रवेश होता. प्रतिष्ठितांच्या घरी सुख व दुःखाच्या प्रसंगी या स्त्रीचा राबता होता. मंदिराची स्वच्छता, रांगोळी, पुजाविधीसाठी लागणाऱ्या साहित्याची जमवाजमव करणे, देवासाठी नैवेद्य तयार करणे ही मंदिरासाठी लागणारी कामे गुरव स्त्रिया करत तथापि त्यांना देवळातील देवाची पुजा करण्याचा हक्क नसे. देवाच्या पुजेचा हक्क सोवळ्यातील गुरव पुरुषांस असे.

लग्न कार्य : लग्न कार्याच्या प्रसंगी गुरव स्त्रीला मोठा मान होता. रयताच्या घरी लग्न ठरल्यावर मानाच्या घरी तांदूळ (अक्षता) घेऊन जाणे लग्नाचा किंवा घरातील शुभ प्रसंगीचा गारवा शिदोरी येत असे ही शिदोरी व गारवा प्रतिष्ठितांच्या घरी पोचते करण्याचे कार्य गुरव स्त्री करत असे. अशा प्रसंगी हळदी कुंकुवास सांगावा धाडण्याचे काम या स्त्रिया करत, हळद दळणे, मांडव मांडणे (चौक भरणे) या वेळी मराठा कुटुंबातील स्त्रियांना मानाने बोलवावे लागे. हे निमंत्रण देण्याचे काम गुरव स्त्रिया करत. रयताच्या घरी लग्न समारंभात देवाला नैवेद्य दाखवण्याचे काम गुरव स्त्रिया करत.

सण समारंभा प्रसंगीचे कार्य : संक्रांतीचा सणाचा 'ववसा' रयताच्या घरातून घेवून तो प्रतिष्ठित कुटुंबात वाटण्याचे कामही गुरव स्त्री करत होतं. हा ववसा प्रतिष्ठित कुटुंबातील स्त्रियांच्या एका घरातून घेवून दुसऱ्या घरात नेऊन द्यावा लागे. प्रतिष्ठित मराठा घरातील स्त्रिया स्वतःहा ववसा

दुसऱ्या प्रतिष्ठित कुटुंबातील स्त्रियांस देत नसत असा रिवाज होता. त्यांच्या वतीने गुरव स्त्री हे काम करी. घटस्थापनेच्या वेळी प्रथम मंदिरात घटस्थापना होई यावेळी सर्व प्राथमिक तयारी या स्त्रिया करत. मंदिरात घटस्थापना झाल्यानंतर गुरव स्त्रिया माती व धान्य रयताच्या घरी नेऊन देत त्यानंतरच त्यांच्या घरी घटस्थापना होत असे. या कुटुंबाकडून दिव्यासाठी तेल व नैवेद्यासाठी कडकण्या मागण्याचे काम गुरव स्त्रिया करत. गौरी गणपतीच्या वेळी चाफ्याची फुले आणायची व ती रयताच्या घरी द्यायची ही कामे देखील त्यांना करावी लागत असत.

मयताचा प्रसंग : रयताच्या घरी मयत झाली असल्यास त्या घरासाठी त्यांच्या भावकीतून अन्न गोळा करून मयताच्या घरी नेऊन देण्याचे काम गुरव स्त्रिया करत होत्या.

इतर कामे : पत्रावळी व द्रोण बणवण्याचे काम या स्त्रिया करतात. पळसाची पाने जमा करून कडव्याची चुई वापरून पत्रावळी व द्रोण करण्याचे कामही या स्त्रिया करत. काही प्रसंगी रयताच्या घरी सटवाई पुजण्याचे काम व पाचवी पुजण्याचे काम ही गुरव स्त्रिया करतात.

मोबदला(बलुत्याचा निरख) : गुरव व इतर ग्रामदेवतांचे पुजारी यांना कुणब्याकडून उत्पन्नाच्या शेकडा एकच्या आतबाहेर पेंढी मिळते. खेरिज नैवेद्य देवापूढिल हमेशाचे उत्पन्न व नवस इत्यादी किफायत होते. गुरव हा समाजातील प्रतिष्ठित बलूतेदार असे. गावात त्याला मोठा सन्मान असे. इतर बलूतेदारांप्रमाणे यालाही खळ्यावर प्रतिष्ठापूर्वक धान्य मिळे. विविध सणसमारंभाप्रसंगी कोरडा शिधा त्यांना मिळे. या शिध्यात गव्हाचे पीठ हरभरा डाळ, गुळ व तांदुळ असे. या स्त्रिया खळ्यावर गेल्या तर लागेल तेवढ्या शेंगा घ्यायच्या व त्या शेंगातून पाच मुठी शेंगा शेतकऱ्याच्या टोपल्यात लक्ष्मी म्हणून टाकायच्या. शेतातील हर प्रकारची जिन्नस गुरवाला मिळायची. शेतकरी देवाला म्हणून गुरवाला द्यायचा. गुरव स्त्रिया करीत असलेल्या कामासाठी त्यांना कोरडा शिधा दिला जायचा. प्रत्येक घरी बेल व फुले नेऊन देणार त्या बदल्यात तसेच शिदोरी घेऊन गेल्यावर त्यांना धान्य मिळे. रयताच्या घरी लग्नसमारंभात गुरव स्त्रीला मानाची साडी चोळीचा आहेर मिळे. या ठिकाणी लक्षात घेण्याची गोष्ट म्हणजे गुरव स्त्रीपुरुष हे रयताच्या घरचे शिजलेले अन्न खात नाहीत. ते स्वतःला श्रेष्ठ समजतात आणि हे समजण्याचे साधन म्हणजे ते दक्षिणा व कोरडा शिधा घेतात.

गुरव स्त्रियांचे संस्कृतीतील जीवन : देवाच्या प्रथा परंपरा संस्कृतीचे रक्षण करण्याचे काम गुरवांचे असल्यामुळे स्त्रियांवरही ही जबाबदारी येऊन पडते. हा समाज शाकाहारी आहे. स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण आता वाढले आहे. मात्र मुलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे कारण पुजेसाठी मुलगाच लागतो. तो गुरवाचा पारंपारिक व्यवसाय करतो. मराठा गुरव व लिंगायत गुरव अशा पोट जाती समाजात आहेत. या पोटजातीमध्ये विवाह होत नाहीत. मुलाखती दरम्यान कमल गुरव म्हणाल्या की रूंजी आणि मुंजी रोटी व्यवहार होतो पण बेटी व्यवहार होत नाही. या स्त्रियांची सामाजिक व्यवहार फक्त प्रतिष्ठित मराठा जातीशीच होतो. खालच्या जातीतील स्त्रियांशी त्यांचा फारसा संबंध येत नाही. आला तर त्या 'बाट' पाळतात. पण ज्या मराठा जातीशी त्यांचा संबंध येतो त्याच्याशी त्या रोटी व्यवहार करत नाहीत. त्याऐवजी कोरडा शिधा त्या घेतात. पूर्वीच्या काळी या समाजात लग्नकार्य तीनचार दिवसाचे असायचे पण आता एक दिवसातून लग्न उरकले जाते. लग्नात पूर्वी लिंब नेसवणे साखरपुडा हळद असे विधी केले जातात. या जातीत मुलीचा पुनर्विवाह होतो पण या पुनर्विवाहीत स्त्रीला समाजात दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जाते. तिला सुवासिनीचा मान मिळत नाही. हळदी कुंकवाचा मान मिळत नाही. कुटुंबात मुलाच्या जन्माचे स्वागत केले जाते. कारण वंशाच्या दिव्यासोबत देवासाठी पुजेसाठी मुलगाच हवा असतो असे मुलाखती दरम्यान कमल गुरव यांनी सांगितले. बलूतेदार पध्दतीविषयी विचारले असता कमल गुरव म्हणाल्या की, जग खुप बदलत आहे बलूतेदारी पध्दती चांगली आहे पण आज ही पध्दती मोडकळीस आली आहे. गुरव समाजाची बलूतेदारी तेवढी चालू आहे मात्र आज त्या बलूतेदारी संबंधात समाधनी नाहीत.

निष्कर्ष : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रिया जातीप्रथेचे प्रवेशद्वार आहेत असे म्हटले होते.तेव्हा या गावगाड्यातील जाती उतरंडीतील स्त्रियांच्या परिस्थितीतील मोठे बदल झाले नाहीत. गावगाड्यातील स्त्रियांचा परस्पर संबंध आणि आंतरक्रिया या आजही जातीसंबंधावरच अवलंबून आहे. गुरव स्त्री देवाची पुजा व वाजंत्री सोडून बरेचसे स्त्रियांसंबंधित कामे गावगाड्यात करते. या कामाच्या मोबदल्यात तिला मानसन्मान मिळतो. कोरडा शिधा मिळतो. तिच्या या कामामध्ये असलेला सहभाग हा तिला प्रतिष्ठा मिळवून देतो. या प्रतिष्ठेबाहेरच्या मोठ्या जगाची ओळख आज या स्त्रियांना होत असल्याचे जाणवले. कमल गुरव या आपल्या सुनेच्या शिक्षणाचा आग्रह धरतात तर त्यांच्या मुलीला जयश्री कावडे यांना तीन मुली त्या या मुलींच्या पालपोषणात मात्र कोणताही कसूर करत नाहीत. आधुनिक काळानुरूप बदलाला सुरुवात झाली आहे.

संदर्भ :

१. संपादक सुमंत यशवंत व फडके य.दि., महाराष्ट्रतील जातीसंस्थेविषयक विचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, २००६, पृ.११६
२. प्रल्हाद लुलेकर, गावगाड्याचे शिल्पकार, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००९, पृ ८६
३. प्रल्हाद लुलेकर, गावगाड्याचे शिल्पकार, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००९ पृ ९८
४. संपादक प्रा.प्रभाकर निसर्गध, गाव गाडा, त्रिंबक नारायण आत्रे, नागनालंदा प्रकाशन, इस्लापूर, संपादकीय, आवृती २०११ पृ ११०
५. कमल विठ्ठल गुरव, मालेमुडशिंंगी, ता.हातकणंगले यांची मुलाखत दि.१३ मार्च २०१६
६. जयश्री जयवीर कावडे, मालेमुडशिंंगी, ता.हातकणंगले यांची मुलाखत दि.१३ मार्च २०१६
७. कमल विठ्ठल गुरव, मालेमुडशिंंगी, ता.हातकणंगले यांची मुलाखत दि.१३ मार्च २०१६
८. गावगाडा पृ.१११